

letters in de borstweringen onder de vensters van het zeer belangrijke 'gotische huis'. MAR. en JOH. staan voor Maria en Johannes. De Vries plaatst deze 'heiliging' van de gevel door middel van lettercodes in een internationale, door het optreden van franciscaner monniken bepaalde context en concludeert dat boven de ramen van de gewijzigde onderpui de letters IHS als afkorting van 'Jezus' gestaan moeten hebben. Dendrochronologisch onderzoek — een methode waarvan alle wetenswaardigheden in een bijlage uit de doeken worden gedaan — leverde voor dit huis 1499 op als bouwjaar. Hoofdstuk 4 'Bouwheren en gebouwen' behandelt niet, zoals men uit de titel op zou kunnen maken, de verhouding tussen opdrachtgever en ambachtsman. Het leeuwendeel van dit hoofdstuk is een aantal *case-studies* waarin getracht wordt de uiterlijke vorm van een aantal belangrijke huizen in het onderzoeksgebied in verband te brengen met hun bouw- en bewoningsgeschiedenis. Deze voorbeelden, die door de benadering vanuit verschillende disciplines, kunnen gelden als een maatstaf voor modern architectuur-historisch onderzoek, komen voor een deel in hoofdstuk 5 opnieuw aan de orde.

De 'iconologie' van het middeleeuwse woonhuis behandelt De Vries aan de hand van een aantal architectonische motieven. Hij maakt aannemelijk dat de weergangen en arkeltorens van de grote stenen patriciërshuizen in de vijftiende eeuw hun verdedigende functie geheel hadden verloren. Zij waren tekenen van 'macht en aanzien'. Het symbolische karakter van dit soort motieven treedt vooral op de voorgrond bij huizen waarvan de weergang slechts bescherming bood tot kniehoogte of waarbij de loopgang achter de kantelen zelfs geheel ontbrak. Andere 'tekenen' die door de Vries op hun symbolische waarde worden onderzocht zijn 'extra hoge traptorens' en het 'poortmotief'. Extra hoge traptorens zijn torens die hoger zijn opgetrokken dan voor het toegankelijk maken van de zolder noodzakelijk is. Het 'poortmotief' gaf aan een huis een kasteelachtig karakter. Jammer vinden wij, dat De Vries de 'doelens' — de onderkomens van de stedelijke schutterij — niet bij zijn onderzoek heeft betrokken. In geen andere groep gebouwen vindt men zoveel voorbeelden van 'extra hoge traptorens' en 'poortmotieven'. Qua opzet waren deze semi-openbare gebouwen meestal nauw verwant aan de grootste woonhuizen. Het iconologisch onderzoek is een jonge loot aan de architectuur-historische boom. Deze loot heeft de potentie zich te ontwikkelen tot een woekeraar. Vooral een onderzoeker zonder deugdlijk snoeimes loopt het risico bouwheren van zoveel eeuwen geleden een bedoeling in de schoenen te schuiven, waar zij zelf vreemd van zouden hebben opgekeken. De Vries is in *Bouwen in de late middeleeuwen* echter voorzichtig in zijn conclusies en blijft steeds binnen de grenzen van het aannemelijke.

Het boek als geheel maakt enigszins de indruk van een achttiende-eeuwse encyclopedie, waarin de auteur getracht heeft alle kennis van de wereld in een band bij elkaar te brengen. Waar een dergelijke opzet meestal tot mislukking leidt, blijft dit boek, in onze opinie ondanks het gewicht van de hoofdstukken 2 en 3 toch overeind. Door zijn ongebreidelde kennis van zaken en heldere presentatie slaagt de auteur er daadwerkelijk in een uitstekende 'stand van zaken' te geven van het relatief jonge onderzoeksterrein van de bouwhistorie. De hoofdstukken 4 en 5 vormen door de schat aan nieuw archiefmateriaal en de verrassende interpretaties een waardig vervolg en een bron van kennis van middeleeuwse bouwkunst en maatschappij.

P. T. E. E. Rosenberg

E. van Mingroot, *Sapientie immarcessibilis. A diplomatic and comparative study of the Bull of Foundation of the University of Louvain (December 9, 1425)* (Mediaevalia Lovaniensia, Series IXXV; Leuven: Leuven university press, 1994, 1 foto + vi + 329 blz., Bf2200,-, ISBN 90 6186 620 0).

In de nacht van 25 op 26 augustus 1914 werd een deel van de stad Leuven door het Duitse leger in de as gelegd. De originele pauselijke stichtingsbul van de oudste universiteit van de Nederlanden, die pas sinds 1909 terug in Leuven bewaard werd na gedurende meer dan honderd jaar verloren gewaand te zijn, ging daarbij in de vlammen op. Dit onherroepelijk verlies kan slechts enigszins gecompenseerd worden door het bestaan van een heliogravure van goede kwaliteit van de recto-zijde van het document, gemaakt in 1909 ten behoeve van het *Liber memorialis des fêtes jubilaires de l'Université Catholique de Louvain, 1834-1909* (Leuven, 1909).

Naar aanleiding van het project van publicatie van een 'Cartularium universitatis Lovaniensis (1425-1797)' door een Leuvens onderzoeksteam, werd beslist de pauselijke stichtingsbul van 9 december 1425 grondig te bestuderen. Het voorliggend boek is slechts een gedeeltelijk verslag van de resultaten van dit onderzoek. De auteur heeft op basis van de documentatie, verzameld door Mare Nelissen een diplomatische studie gemaakt van de *Sapientie immarcessibilis*-bul van paus Martinus V, meer bepaald met het doel om de echtheid ervan aan te tonen. In een eerste hoofdstuk wordt het diplomatisch dossier van de stichtingsbul voorgesteld en de tekst naar de foto van het origineel getranscribeerd en in het Engels vertaald. Er worden eenendertig afschriften in chronologische volgorde (met uitzondering van de heliogravure van 1909 die de letter B krijgt), negentien uitgaven en twaalf facsimiles vermeld. Ondereen rubriek 'Résumés' worden in chronologische volgorde zowel de analyses in handschriften (oude inventarissen) als de vermeldingen van de stichtingsbul in gedrukte werken opgesomd. In een tweede hoofdstuk over de overlevering krijgen we een overzicht per eeuw van de afschriften en edities van het document met de varianten ten opzichte van het (in foto bewaarde) origineel aan de hand van zesentwintig woorden die als 'sleutelwoorden' werden gekozen. Deze woordenanalyse levert een indrukwekkend *stemma* op (126). Het derde hoofdstuk is een diplomatische studie van het *dictamen* van de *Sapientie immarcessibilis-b'v*. De bedoeling van de auteur is door een vergelijking van de diplomatische eigenschappen van de Leuvense stichtingsbul met die van een tachtigtal vergelijkbare pauselijke oorkonden te kunnen overgaan tot de authenticiteitskritiek van zijn document. De traditie van pauselijke stichtingsbullen van universiteiten gaat terug tot 1233 en heeft een eigen formulier en woordenschat ontwikkeld. Toch hebben historici tot zover stichtingsbullen van universiteiten enkel onderzocht naar hun inhoud, maar nog nooit systematisch naar de vorm. Formule per formule wordt de tekst van het document vergeleken met gelijkaardige stichtingsbullen en tradities van de *cancellaria apostolica*. Ook paleografische, uiterlijke kenmerken worden besproken, zoals de kenmerken van het schrift: versierde initiaal, *elongata* van de eerste lijn en *gothica bastarda cancellaresca* in de rest van de tekst. Alle formules, zoals de *arenga* van het 'herders'-type, het woordgebruik in de *expositio* en de *dispositio* (onder meer het gebruik van de term *studium generale* in de betekenis van 'instelling die het recht heeft om de *licentia ubique docendi* uit te reiken'), alle stijlkenmerken wijzen op een pauselijke kanselarij-oorsprong, waarbij de tekst van de geregistreerde versie van de stichtingsbul van de universiteit van Rostock (1419) naar alle waarschijnlijkheid als model heeft gediend. De Leuvense *Sapientie immarcessibilis* blijkt na onderzoek een perfect voorbeeld te zijn van vijftiende-eeuwse pauselijke *littera sollemnis*, zoals een universitaire stichtingsbul hoorde te zijn. In het vierde hoofdstuk wordt de echtheidskritiek voortgezet. Op basis van dezelfde methode als voor het *dictamen* (namelijk de vergelijking met de stichtingsbullen van vóór en na 1425) worden de paleografische kenmerken van het document (zegel en zegel-aanhechting, *kanselarij-subscriptio* en handschrift), de formele structuur en alle stijlkenmerken, zoals *cursus curiae Romanae*, spelling, syntaxis en woordenschat op hun authenticiteit getest. Ook de voorbereidende fase van de oorkonding, zoals vastgesteld door het onderzoek van Mare Nelissen, wordt nageplozen om te achterhalen of de diplomatische geijkte stappen van *petitio*, *intercessio* en *iussio* volgens de in de pauselijke kanselarij gebruikelijke

procedure zijn verlopen. Het besluit van dit onderzoek is dat er geen enkel argument overblijft om aan de echtheid van de *Sapientie immarcessibilis* te twijfelen en dat zij 'diplomatically genuine' is (271). In de epilooog worden de argumenten voor dit besluit nog eens op een rijtje gezet.

Dit 329 pagina's tellende, rijkelijk geïllustreerde boek (112 fotografische afbeeldingen) heeft als enig voorwerp één — weliswaar voor de universiteit van Leuven essentiële — oorkonde en meer bepaald enkel de formele aspecten ervan. Het doel van de auteur was, zoals op pagina 207 geformuleerd: 'to firmly settle whether or not the University of Louvain was erected according to a legally valid document'. Dat hij in zijn opzet is geslaagd staat buiten kijf en zijn systematisch en nauwgezet onderzoek ligt op enkele pietluttige details na buiten het bereik van de kritiek. Men kan zich moeilijk een minutieuzer diplomatisch onderzoek van een in origineel (fotografisch) bewaard document voorstellen, waarbij alle regels van de diplomatische echtheidskritiek zonder uitzondering werden gerespecteerd. Alleen was de authenticiteit van de *Sapientie immarcessibilis* bij mijn weten nog nooit door iemand betwist; de niet-Lovaniensis die ik ben, blijft zitten met de vraag naar de relevantie van dit onderzoek en van haar besluit. In de diplomatiek is het immers gebruikelijk te wachten tot iemand ernstige twijfels uit over de authenticiteit van een document vooraleer over te gaan tot een bewijsvoering over de echtheid. De diplomatiek gaat ervan uit dat een document echt is, zolang het tegendeel niet is bewezen. De omgekeerde werkwijze is een aberratie. Als het argument van de 'nog nooit eerder in twijfel gebrachte authenticiteit' bovendien in rekening wordt gebracht om de echtheid te bewijzen (vgl. 262: 'That authenticity was never an issue is a strong historical argument e silentio for the genuine nature of the, and precisely this, Louvain bull'; pagina's 264 en 288: 'that the authenticity of the Louvain bull was never doubted in any, for example litigal, context...') dan is de cirkel pas werkelijk rond.

De auteur laat de studie van de inhoud van de bul over aan de universiteitshistorici en dat is zijn goed recht. Herhaaldelijk beweert hij zich niet te willen inlaten met de inhoud van het door hem onderzochte document, maar hier en daar voelt hij zich toch verplicht te vermelden dat vorm en inhoud onlosmakelijk zijn (147) en dat de inhoud ook van belang is voor de studie van het waarheidsgehalte van zijn bul (252-255). Heel het boek gaat echter over de materiële echtheid van de *Sapientie immarcessibilis* en pas op pagina 207 geeft de auteur toe dat hij slechts 'secondarily' geïnteresseerd is in de 'authenticity of content'. Voor alle inhoudelijke aspecten, zoals bijvoorbeeld het bijzonder boeiende probleem van het buitenhouden van de bisschop van Luik (vergelijk 188,252 en in de epilooog), wordt telkens verwezen naar het werk van Mare Nelissen (met medewerking van Jan Roegiers en de auteur zelf) over de voorgeschiedenis en de overlevering van de bul, namelijk 'Hoe een universiteit opgericht werd. Het verhaal van de Leuvense stichtingsbul, 1425-1797', dat echter nog niet verschenen is. Naar Jos Hermans en Mare Nelissen, ed., *Charters of foundation and early documents of the universities of the Coimbra Group* (Groningen, 1994) wordt daarentegen niet verwezen.

Daar het onderzoek volledig gecentreerd was op één oorkonde met het doel haar op haar diplomatische echtheid te toetsen en daar de andere pauselijke documenten er slechts ter vergelijking werden bijgehaald, is deze studie dan ook geen fundamentele bijdrage geworden tot de kennis van de pauselijke kanselarijgebruiken in de vijftiende eeuw. Op pagina 215 en elders (bijvoorbeeld 225 en 232) wordt er gewezen op de 'typical Roman method of variatio'. Of dit inderdaad zo typisch is voor de pauselijke kanselarij van de vijftiende eeuw valt sterk te betwijfelen. Dit gebruik om nooit letterlijk formules van vorige oorkonden over te nemen, maar er speels mee om te gaan en te combineren is bij veel middeleeuwse intellectuele auteurs van oorkonden in verschillende kanselarijen aan te wijzen. In tegenstelling tot wat men soms beweert over middeleeuwse auteurs, blijkt daaruit een huiver voor letterlijke overname of pla-

gaaft en een grote zin voor creativiteit. Dat de diplomatische echtheidskritiek van één document kon opgeblazen worden tot dergelijke dimensies, onder andere door talloze herhalingen en redundanties, en dan nog gepubliceerd worden ook, had ik niet voor mogelijk geacht.

De bibliografie omvat een algemeen deel, een deel over de bronnen van de *Sapientie immarcessibilis*, een chronologische lijst van de ter vergelijking gebruikte universiteitsbullens, en een lijst van geraadpleegde werken per hoofdstuk (er zijn geen voet- of eindnoten). Het boek sluit af met een lijst van afbeeldingen, een index (waarin men niet de officiële vorm van de naam van de Belgische gemeenten kan terugvinden, vgl. bijvoorbeeld 'Mechlin', 'Alost' en 'Tongres') en een mapje met de reproductie van de recto-zijde van de Leuvense *Sapientie immarcessibilis* en van haar model de *Sapientie cuius* van Rostock.

Thérèse de Hemptinne

F. C. Berkenvelder, *Zwolse regesten*, V, 1476-1490 (Zwolle: Waanders, 1994, 473 blz., f104,50, ISBN 90 400 9713 5).

In 1980 verscheen 'niet toevallig', zoals de auteur in zijn inleiding schrijft, namelijk ter gelegenheid van het 750-jarig jubileum van het stadsrecht van de stad, het eerste deel van de *Zwolse regesten*. Het bevatte regesten van de charters uit het Zwolse gemeentearchief en andere archieven over de jaren 1350 tot 1399. Hoewel de omvang van het Zwolse bestand minder groot is dan dat van de enorme reeksen waarover Prevenier spreekt in zijn bijdrage aan de jubileumbundel van de RGP' was de angstige vraag of niet ook deze editie na enkele delen zou verpieteren, of bezorger en uitgever het vol zouden houden de drie geplande delen ook werkelijk uit te brengen en zo het jaar 1450 te bereiken. Na het verschijnen van deel III in 1986 volgde echter als een welkome verrassing in 1991 een vierde deel: de Zwolse uitgeverij Waanders bleek bereid deze uitbreiding van de serie zelf te financieren, een in de wereld van de moderne bronnenuitgave zeldzame stap — de lezer werd meteen herinnerd aan de droeve opmerking in het voorwoord dat F. W. N. Hugenholtz schreef bij het zesde en helaas dok laatste deel van G. M. de Meyers editie van *De stadsrekeningen van Deventer*¹: de delen zagen er steeds minder mooi uit en de reeks kwam nu ten einde, en 'daarachter gaat schuil een eindeloos zoek naar de steeds schaarser wordende centjes'. Hugenholtz verwees echter met enig optimisme naar de *database*, waar ook Prevenier veel van verwacht. Wie echter de fraai gebonden en gedegen vormgegeven delen van de *Zwolse regesten* ter hand neemt, verlangt beslist niet naar een beeldscherm, ondanks alle rijkdom die zoek- en sorteerfuncties bieden.

Nu ligt dan ook deel V voor, dat ons tot het jaar 1490 voert. De auteur belooft nog een zesde deel dat de vijftiende eeuw vol maakt en dat bovendien een supplement met aanvullingen en verbeteringen bevat. Berkenvelder is niet, om met Prevenier te spreken, teruggeschrokken voor lawines, maar heeft in nog geen twee decennia naast zijn andere publicaties een rijk naslagwerk geschapen dat niet alleen voor, uiteraard, de geschiedenis van Zwolle van belang is, maar dat voor iedereen die zich met de regio waarin Zwolle een rol speelde onmisbaar blijkt. Uiteindelijk beslaan zijn zes delen de periode 1350 tot 1500, een respectabele lengte (mevrouw De Meyer reikt met de stadsrekeningen van Deventer van 1394 tot 1440; de Zwolse maandrekeningen van 1399 tot 1449, zo'n vijftien stuks, verschenen in een wel zeer bescheiden uitgave van het Zwolse gemeentearchief).

Evenals de voorgaande delen is ook nu elke acte volgens de vigerende regels beschreven, en ook nu besluiten afzonderlijke indices op achternamen, voornamen, topografie buiten de gemeente Zwolle en topografie binnen de gemeente enigszins omslachtig het boek. Het is duidelijk dat de *Zwolse regesten* een bijzonder gelukkig voorbeeld van het uitgeven van bronnen